

Ubâlâškilleelvuodâ ovdedem arktâsii kuávlv strategiapargoost

UÁNIHÁVT

Arktâsâš kuávlv lii nubástum šonjádâh nubástus čuávumuššân. Nubástusah uáinojeh eromâšávt luándu maangâmuádušâšvuodâ já kulttuurij eellimnavcâlâšvuodâ hiäijunmist. Taah nubástusah tovtte merhâšittee hástusijd arktâsij kuávlvi puátteevuotân. Taan politiikavžuuttâs mittomeerrin lii čäitid Suomân kyeskee ovdamerhâiguin, maht killeelvuodâ sierâ olleemvuodâid kalga huámâšid olesvâldálávt arktâsâš kuávlun kyeskee strategiid rähtidijn.

NUBÁSTUVVEE IBÁRDÂS KILLEELVUODÂST

Killeelvuotâ lii ärbivuávlávt iberdum hamâšud ton kuulmâ stuálpu adai ekologâlii, ekonomâlii já sosiaalli killeelvuodâ täsiipiälâsâš háputtâlmin. Šonjádâh nubástus, luándulappum já maangâ eres hástus tiet lii čielgâs, ete siärvádâhlâš nubástus ij lah tääl tuárvi jotteel, ige mittomeerij täsiipiälâsij háputtállâm tááhust olmâ sundâlâš. Ekonomia mittomereh láá moonnâm ekologâlij já sosiaallij mittomeerij lappâd. Taan tiet láá-uv oovdânpuáhtám uđđâ miäruštálmijd toos, mii lii killeelvuotâ. Ohtâ aldanemvyehi lii nk. doonitsmiinstâr, mast kilelis ekonomia heiviittuvoo “doonits” siisâ, mon väimusiist lii kilelis pyereestvaijeem. Kilelis pyereestvajemist

velttimettum olmoošliih táárbuh, tegu purâdem, tiervâsvuotâ já vuoigâlâšvuotâ tievih luándu kyeddimnaavcâi paaheedhännâá. Olgomuu keevlist luándu kyeddimnaavcâh miäruštállojeh oovce planetaarlii robdâiávtu miel (kei Kove 1). Tááláá killeelvuotâjurdâččem miärušteh jieškote-uvlágán nubástus tuávâduvah já távjá sárnoo killeelvuotâjorgálduvâst. Killeelvuotâjorgáldâh vuáduduvâ ibárdâsân tast, ete killeelvuodâ háputtállâm meerhâš oles mii tááláá vuáhâduv uđđâsist jurdâččem nube keččâmkuávlust já vaaigut olesvâldálávt puoh mii toimâid.

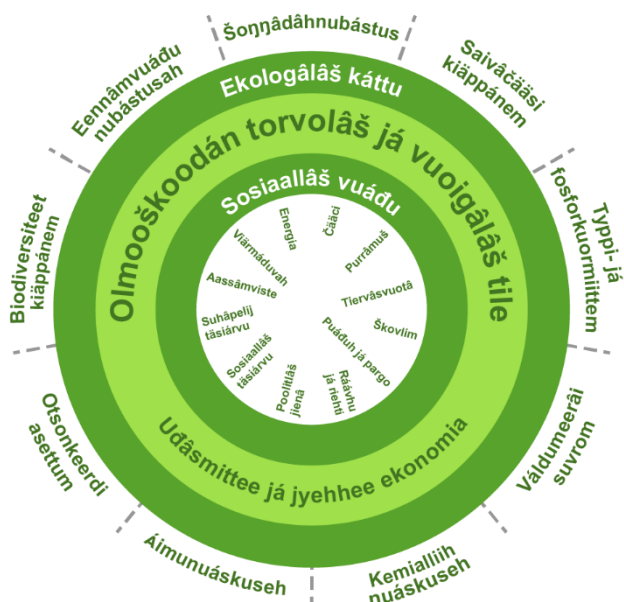
KILLEELVUOTÂJORGÁLDUV RUOSSÂLÂS MITTOMEREH

Sierâ kilelis ovdánem mittomeerij ovdedem puáhtâ leđe motomijn tiilijn ruossâlâs koskânis. Veikâ gloobaal já aalmuglii tääsist sierâ kilelis ovdánem mittomeerij juksâmijn láá eenâb synergistliih ko negatiivliih ruossâlâs vaiguttâsah, lii čielgâs, ete mittomeerij juksâm nube tiäddučuággást puáhtâ tovtitid negatiivlijd vaiguttâsâid eres mittomeerij juksâmân.

Ovdâmerkkân kilelis ovdánem mittomeerij juksâm ovdedem puttâsub energia häämist lii pááihui ruossâlâs arktâsij algâaalmugij sehe páihâlâšsiärvusij vuoigâd vuodâi já iälâttâsâi turvimâin. Negatiivlij vaiguttâsâi já ruossâlâs vuodâi tubdâm muuneeld ovded tom, ete tai ruossâlâs vuodâi haldâsem puáhtâ vuávd. Meiddei kilelis jotteem oovdedmist já kilelis infrastruktuur rähtimist sárnudijn lii pyeri huámâšid mittomeerij ruossâlâs vuodâid. Nube tááhust ruossâlâs vuodâi tubdâm já tarkkum tuárju killeelvuodâ sierâ olleemvuodâi oovtaigâsij ovdedem.

EENNÂMKEVTTIM NUBÁSTUSÂI VAIGUTTÂSÂID EKOSYSTEEMÁID KALGA TUBDÂD

Ulmuu tooimah lasaneh arktâsii kuávlust ja ton čuávumuššân eennâmkevttim koččâmušah láá eromâš teháliih. Šonjádâh nubástus coggâm já kilelis puátteevuodâ vatâmušah loptejeh oovdân uđđâ suorgiid, toimâm vuovijd já teknologiaid, tegu pirrâjottee - já bioekonomia. Lasaneijee tooimah já uđđâ syergih láá nanosávt labdosist eennâmkevttimâin já ton nubástusâiguin. Eennâmkevttim vuávámist kalga huámâšid eennâmkevttim nubástusâi já šonjádâh nubástus ekosysteem toimâmân ubâlâžžân. Kulgâmkuávlvi eennâmkevttim vaaigut jaavrij, juuvâi já eres

časij tilán, já šonġadâhnuástus mield ovdâmerkkân čăcipirrâsij já toi kulgâmkuávlui koskâsâš labdos puáhtá nanosmuđ ain eenâb.¹

Ubâlâštarkkuustâlmist já eennâmkevttimân lahtojejiee konfliktij čuávdimist kalga huámâšid pirâs- já ekonomiakeččâmkuávlui lasseen killeelvuotâ sosiaallijd ja kulttuurlijd olleemvuotâid. Taat kuáská eromâšávt eennâmkevttimân tiileest, mast maangâ sektorist lii haalu lasettid toimâidis kuávlust. Ruukiráhtulâšvuotâ, bioekonomia-, madhâšem- já luánduiäláttâsah tuáimih távjá siämmáin kuávluin. Ovdâmerkkân ruukiráhtulâšvuotâ vaaigut njuolgâ já epinjuolgâ eres sektoráid. Siämmáa ääigi ei. arktâsii kuávlui madhâšem ovdedem lii stuorrâ máhđulâšvuotâ, mutâ meiddei maadhâšmist láá maangâmuáđusiih vaiguttâsah eres sektoráid. Ruossâlâšvuotâi čuávdim já sierâ kevttimhaamij oohťanheiviitem nuuvt, ete luánduiäláttâsâi toimâm lii siämmáa ääigi torvejum, puáhtá leđe hâstee. Taan suujâst lii vuosâsaajeest tehálâš viggâđ pyehtid sierâ tuáimeid vuárusavâstâlmân já ovdedid kulttuursensitiivlijd toimâmvuovijd.²

Kove 2. Arktâsii kuávlui luándu lii herkki nubástussáid já ton maangâmuáđusâšvuotâ kiäppân eromâšávt šonġadâhnuástus čuávumuššân. Kove Kärigâsnjaargâ Äiligâsâst. ©Hanna Guttorm.

LUÁNDU MAANGÂMUÁĐUSÂŠVUOTÂ SIÄILUM KILLEELVUOTÂJORGÁLDUV IÄHTUN

Luándu maangâmuáđusâšvuotâ kiäppân arktâsijn kuávluin.³ Stuárráamus aastâ lii šonġaduv lieggânem, mon keežild maangah šlaajah sirdâšuveh taveláa ko eellimpirrâseh nubástuveh. Šonġadâhnuástus meiddei iššeed uđđâ háitulij

vieresšlaajâi levânem arktâsâš kuávlun. Lasseen eennâmkevttim nubástusah já eres ulmuu toimâm äštih luándu maangâmuáđusâšvuotâ. Taan puodâ arktâsâš luándun tiipálijn tuodârluándutiijpâin 38 % luokattállojeh Suomâst aštâvuálâsâžžân,⁴ já masa siämmâš uási ovdâmerkkân tuodâraalai šlaajâin láá aštâvuálâsiih.⁵

Arktâsii kuávlui kilelis puátteevuotâ vuáđuduvá tehálávt maangâmuáđusii luándu sehe páiháliij iäláttâsâi já kulttuurij siäiludmân. Erómâšávt eennâmkevttim já luánduriggoduvâiguin ávhástállâm iä pyevti leđe kileleh, jis toimâm hiäijud arktâsii luándu maangâmuáđusâšvuotâ. Kalga meiddei tubdâđ, ete ovtâskâs toimâm vaiguttâs puáhtá mulsâšuddâđ kuávlulávt já áigáávt: ovdâmerkkân poccui kuáttum hiäijud maangâ tuodârluándutiijpâ tile, mutâ paijeentualá nuubij eellimpirrâsij maangâmuáđusâšvuotâ.⁴

Eennâmkevttim vuávâmist já haaldâšmist kalga huámâšid luándu sehe kulttuurij já iäláttâsâi maangâmuáđusâšvuotâ: vuávâjum tooimah iä uážu hiäijudid arktâsii kuávlui šlaajâi já eellimpirrâsij tile. Maangâmuáđusii luándu siäiludem lii iähtun meiddei algâaalmugij já páiháliij tuáimei pyereestvajemân.⁶ Vâi iälâniij ličij máhđulâšvuotâ vuáhâduđ lieggânejiee šonġadâhân, lii tehálâš siäiludid tuárvi vijdes viärmâdudv maangâmuáđusâšvuotâ tááhust merhâšittee kuávluin já tähidid ohtâvuotâid tai kooskâst. Taat váátá tooimâid nuuvt aalmuglii ko almugijkoskâsii tääsist.

BIOKULTTUURLÂŠ KEČČÂMKUÁVLUI KILLEELVUOTÂ

”Luándu” já ”kulttuur” láá potkânhánnáa ohtâvuotâst nubijdiskuin. Taat uáinoo luánduiäláttâsâi já algâkulttuurij koskâsijn labdosijn: sâmi kielah láá siäilum pyeremusávt ovdâmerkkân puásituáálost já kietâtyejeest. Ko kielâi já kulttuurij iäláskitmist piäijoo huámâšume taid pirrâsâid, main tain láá teháliih kevttimohtâvuotâh, pyehtih kulttuur ooleest nanodid já virkosmittid meiddei luándu. Ovdâmerkkân juuvâi luosânáäli, ärbivuáálíjd kuálâstemvuovijd já sâmi kielâid láá nanodâm puorijn puátusijguin oovtâ ääigi. Tiedâlâš tutkâmuš, mii integrist meiddei páihálii tiäđu iššeed merhâšittee vuovviin čuávdid maailm váivâás čuolmâid, tegu šonġadâhnuástusân lahtojejiee šlajâlappum já kulttuurlii kirjâávuotâ kievhtum.

¹ Jeppesen, E., Christoffersen, K.S., Rautio, M. & Lauridsen, T.L. (2021). Ecology of Arctic Lakes and Ponds. Thomas, D.N. (toim.), *Arctic Ecology*, (ss. 159-180). Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
² Jokinen, M. (2019). *Lapin ympäristökiistojen kulttuuriset tekijät*. (Doctoral Dissertation, University of Helsinki). <https://doi.org/10.14214/df.281>.
³ CAFF (2013). *Arctic Biodiversity Assessment. Status and trends in Arctic biodiversity*. Akureyri: Conservation of Arctic Flora and Fauna.
⁴ Kontula, T. & Raunio, A. (toim.). (2018). *Suomen luontotyyppejen uhanalaisuus 2018. Luontotyyppejen punainen kirja – Osa 1: Tulokset ja arvioinnin perusteet*.

Helsinki: Suomen ympäristökeskus ja ympäristöministeriö. Suomen ympäristö 5/2018. s. 388.
⁵ Hyvärinen, E., Juslén, A., Kemppainen, E., Uddström, A. & Liukko, U.-M. (toim.) (2019). *Suomen lajien uhanalaisuus – Punainen kirja 2019*. Helsinki: Ympäristöministeriö & Suomen ympäristökeskus. s. 704.
⁶ Virtanen, P. K., Siragusa, L. & Guttorm, H. (2020). Introduction: Toward more inclusive definitions of sustainability. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 43, ss. 70–82.

ALGÂAALMUGIJ UÁSÁLÂŠVUOĐÂ KALGA TURVIĐ

Rádádállámkenigâšvuodâ algâaalmugijguin tuárju killeelvuodâ. Algâaalmugij já páihálâšsiärvusij vuoigâdvuodâid kalga tubdâđ Akwé: Kon -prinsiipij miel vijdáht tarkkuustálmáin šongâdâh-, ekonomia- já eres politik vaiguttâšaid ulmui pyereestvajemân, mii lii labdosist páihálâš pirrâšân. Algâaalmugijid kalga väldid miel miärädâšai tohâmân vijdáht, ovdâmerkkân lasseetmáin algâaalmugij já páihálij tuáimei ovdâsteijeid merideijee já olášuttee orgaanáid. Algâaalmugij vuoigâdvuodâi ovdedem lii nanosávt lobdum meiddei luándu maangâmuáđusâšvuodâ turvimân.

Máhduľâšvuodâst juátkid ärbivuávaliid iälättâšaid, tegu puásuituálu, kuálâstem, miäcâstem, kietâtejeje já čuággin, láá njuolgâ vaiguttâsah luánduiälättâšai härjutteijee siärvusij tiervâšvuotân já tondiet tooid kalga tähidid máhduľâšvuodâid taas miel vâldee lahâasâtem iššijn. Meiddei kietâtejeje já taiduu ekonomâlijd máhduľâšvuodâid kalga nanodid já algâaalmugij kulttuurlii puástukevttim kepidid ovdâmerkkân turismist.

Puoh algâaalmugij párnáin, meiddei päikkikuávu ulguubeln ässein, kalga lede vuoigâdvuotâ jieijâs aalmug olesvâldâlâš kielân, kulttuurân já pirâškoskâvuotân tiäduťuvvee máttááttâšân.⁷ Káidusmáttááttâs ovdedem ain lasseet škovlim täsiärvusâšvuodâ sehe máhduľist jieijâs kielâ luuhâm meiddei algâaalmugkuávu ulguubeln.

Algâaalmugkielâlij palvâlusâid juksâmvuodâ kalga ovdedid raajijd rasteldittee ohtsâšpargo. Meiddei aalmuglâšstaatai raajijd rasteldittee ohtsâšpargo páihálâšsiärvusij kooskâst tuárju killeelvuotâjorgáľduv.

MAANGÂPIÄLÄLUB TIÄTU MIÄRÄDÂSTOHÂMÂN

Jieškote-uvlágân tiäđui huámâšem nubijdis tievâsmitten sehe miärädâstohâmist já tutkâmušâst ovdeded arktâsii kuávu kilelis puátteevuodâ. Sierâľágân konsultaatioin já vaiguttâšai ärvuštálmist kalga huámâšid dialog nálâsávt já miel vâľdimáin páiháľii pirâš- já šongâdâhtiađu, mii vuáđuduvâ pááikân já kuhesáigásâš feerimân.⁸ Taan paijeelsuhâpuolvâsii feerimân vuáđuduvvee tiäđu lasseen pirrâš kunnijâťtee áárvuh láá algâaalmugáid kuávdâšľiih.

Algâaalmugij historjást já táálâšvuodâst lii lemin ennuv tiäťu, mutâ taat ij lah valagin huámâšum tuárvi vâľduaalmug miärädâstohâmist já škovľiittâšâst. Lasseen koskâ- já

ollâtääsi škovlimist kalga lasettid tutkâmuš eettisávt kileľávt algâaalmugij páiháľijn tiäťuvuáhâľuvâin. Taat tiäťu puáhtâ ovdedid luándu maangâmuáđusâšvuodâ turvim, pyehtid maangâpiäľalub ibárdâšaid šoddâdmist sehe ovdedid soovâđ já luáťtâmuš olâšume algâaalmugij já vâľdiaalmugij kooskâst. Nube tááhust ávus tiäťu ovdâmerkkân arktâsii kuávu ráhtulijn tooimáin tai merâjotemist arktâsijn kuávuľin tuárju almugijkoskâsii ohtsâšpargo čavdesmittem sehe ovded kileľub čuávdusijguin ávhâstâľľâm.

ALGÂAALMUGIJ VUOIGÂDVUOĐAH

Maailmist láá tääl suullân 370 miljoľv algâaalmugáid kullee olmožid, kiäh sárnuh suullân 5 000 sierâ kielâ. Arktâsii kuávuľust ääsih suullân 40 algâaalmugid, moi uásus lii kuittâg innig suullân 10% oles kuávu aalmugist. Tai aalmugij kielah olgospyehtih luándu maangâmuáđusâšvuotân lahtojeeje já ellim tiäđu arktâsii kuávu šongâľuvâst, muottust, ellein, šaddoin já eennâmkuaľvuľin, mutâ kielah já kulttuureh láá meiddei jiejah aštâvuáľásiih. Kuávu algâaalmugij maangâmuáđusiih iälättâsah láá toľáťtâm ucceeb pirâšvaiguttâšaid vâľdiaalmug iäťtun. Maailm pargo-orniľdume (ILO) algâaalmugáid kyeskee sopâmuš (169) sehe Ovtâstum aalmugij (OA) algâaalmugij vuoigâdvuodâi julgâšťuš išedeh algâaalmugij vuoigâdvuodâi aalmugľii heiviittáľmist. Toi miel algâaalmugeh kalgeh uázžuđ uásáľistid sijjân kyeskee miärädâstohâmân.

NUBÂSTUSSÁID VUÁHÁDUM VUÁĐUDUVÂ KILLEELVUOĐÂ SIERÂ OLLEEMVUOĐÂI HUÁMMÁŠMÂN

Killeelvuotânubâstus váimusist lii ibárdâš tast, ete mij lep čapo vuáruvaiguttâšâst luándu já ulmuu systeemij uásild, adai mij hammip sosio-ekologâľijd systeemijd. Juátkoo nubâstus lii ekosysteemij toimâm uási. Ärbivuáľáľávt nubâstusah láá munedem nááľá já olmoošsiärvuseh áppádeh vuáhâľuđ taid viehâ pyereest. Taan suujâst toh láá ärbivuáľáľávt aldanum teknisijn čuávdusijguin, moiguin láá lasettâm siärvus aapijd eellid nubâstussáin. Tääl mij lep kuittâg uđđâ tiileest, ko nubâstusah láá historjâľáľvť joteleh já rastelditeh tooleeb nubâstusâi mulsâšuddâmkooskâ. Toimâmaavcâi siäľiludem jotelis pirâšnubâstus toľáťtem nubâstum tiľijn váátâ spiekâstâľáľvť meiddei vuáđulii

⁷ Toivanen, R. & Fabritius, N. (2020). Arctic youth transcending notions of 'culture' and 'nature': emancipative discourses of place for cultural sustainability. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 43, ss. 58-64. <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2020.02.003>.

⁸ Virtanen, P. K., Keskitalo, P. & Olsen, T. (toim.) (2021). *Indigenous Research Methodologies in Sámi and Global Contexts*. Leiden: Brill.

nubástus páihálássiärvus tooimain tegu vuovijn ávhástállád luándoin iäláttás finnim várás. Ovdâmerkân puásuituálu lii jo majemui iheluuvij äägi nubástum radikaallávt. Vuáháduvvee haldášem iššijn viggoo oovtâ äägi sehe šiädudiđ (coggâđ) nubástus já adeliđ tyejiniävuid siärvus toimâmnaavcâi turvim várás nubástuvvee tiilijn (vuáhádume).

Arktâsii kuávl uásild miäradâstohâmist kolgâččij tiäduđiđ vuáháduvvee haldášem tyejiniävui ovdedem. Taid lohhojeh puátteevuotâskenarioi rähtim sehe sierälágán mittárij já muttojeiei ovdedem, moiguin nubástusâid puáhtá čuávnuđ já munedid. Siämmást kolgâččij visásmittiđ, ete tain huámášuvvojeh killeelvuodâ sierâ olleemvuodah. Mittomeerij juksâm váatá algâaalmugij vuoigâdovuodâi huámášem, luándu maangâmuáđusâšvuodâ paijeentoollâm, šonjâdâhnuvástus haldášem sehe páihálássiärvusij toimâmiävtui turvim.

AVŽUUTTÁSAH

- Arktâsâš räđi já eres arktâsii kuávl tuáimeeh kalgeh toimâđ aktiivlávť arktâsii kuávl ubálâškilleelvuodâ ovdedem oovdân já ruossâlâs mittomeerij čuávdim várás oovdedmáin ávus tiätulonottem já čavdesmitmáin almugijkoskâsii ohtsâšpargo.
- Puoh aalmuglii tääsi miäradâstohâmist arktâsii kuávlust kalga rähtiđ sehe luándu já algâaalmug- já páihálássiärvusij killeelvuodâ tarkkuustállee olesvâldálii árvuštállâm. Árvuštállâm olášutmist kuávdášlâš lii páihálâš uásálistem vaiguttâsâi karttimân, analyysân, lopâlâš miäradâstohâmân já ton tooimâi čuávu mân.
- Sehe almolii já priivaat sektor tuáimeeh kalgeh huámâšiđ vijdáht páihálii pirâs- já šonjâdâhtiäđu sehe pirrâs kunnijáttee áárvuid enâmân já čácáduvváid čyeccee tooimâin. Taat váatá, ete algâaalmugij já páihálii tuáimei ovdâsteijeeh lasettuvvojeh merideijee já olášuttee orgaanáid.
- Aalmuglii tääsi arktâsii kuávl kiedâvuššee strategiain kalga tiäduđiđ ávus tiäđu merhâšume, mon iššijn killeelvuodâ sierâ olleemvuodâid puáhtá ovdedid oovtaigásávt. Ávus tiäđu kalga leđe eettisávt killeel já tuárjuđ algâaalmugij vuoigâdovuodâi olášum.
- Algâaalmugáid lahtojee tiäđu kalga lasettid škovlâmáttááttâs puoh taasijn. Algâaalmugpárnái vuoigâdovuodâ algâaalmugkielâlâš já olesvâldâlâš pirâskoskâvuotân tiäduđuvvee máttááttâsân kalga turviđ arktâsâš kuávlun kyeskee strategiain.

ČÄLLEE

Reetta Toivanen, professor, HELSUS

Pirjo Kristiina Virtanen, iŕeprofessor, HELSUS

Jussi T. Eronen, iŕeprofessor, HELSUS

Hanna Guttorm, puárâsub totkee, HELSUS

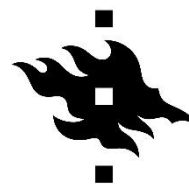
Inari Helle, totkee, HELSUS

Kaisa Korhonen-Kurki, ohjelmjodetteijee, HELSUS

Linda Lammensalo, tutkâmuŕassistent, HELSUS

HELSUS

HELSINKI INSTITUTE OF SUSTAINABILITY SCIENCE

UNIVERSITY OF HELSINKI

HELSUS Policy Brief Series

ISSN 2737-2103

ISBN 978-951-51-7549-6 (nid.)

ISBN 978-951-51-7550-2 (PDF)

<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-7550-2>

Helsingi ollâopáttuv Killeelvuotâtiettu instituut HELSUS ovtâstit killeelvuotâtiettu tutkâmuŕ já ŕkovliittâs čiččâm tiedâkoddeest já kulmâ kampusist.

HELSINKI.FI/HELSUS | TWITTER: @HELSINKISUS | HELSUS@HELSINKI.FI